MILLIY MEROS AKADEMIYASI
NATIONAL HERITAGE ACADEMY

MADANIYATSHUNOSLIK
VA NOMODDIY MADANIY MEROS
ILMIY-TADQIQOT INSTITUTI

“Asliyat — asl manba, asl qadriyat, asl meros”

ASLIYAT

ILMIY AXBOROTNOMASI
SCIENTIFIC BULLETIN
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК

Ilmiy-nazariy va ilmiy-amaliy jurnal

2026

1-JILD | 1-SON

ASLIYAT
Ilmiy axborotnomasi
https://ijacaes.uz/index.php/Asliyat/index

XORAZM MAQOM VA SUVORA AN'ANALARIDA MA'NAVIY-E'TIQODIY MAZMUNNING BADIIY-IJROVIY TALQINI

Sardor Tojiboev,
Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros ilmiy-tadqiqot instituti ilmiy xodimi

Annotatsiya: *Xorazm an'anaviy musiqa merosidagi ma'naviy-e'tiqodiy qatlamlar tarixiy-madaniy muhit, mumtoz she'riyat, ustoz-shogird vorisiyligi, maqom, suvora va urfiy maqom ijrochiligi misolida tahlil qilinadi. Qadimgi e'tiqodiy tasavvurlar keyingi musiqiy janrlarning bevosita manbai sifatida emas, balki vohada shakllangan madaniy xotiraning tarixiy qatlami sifatida talqin etiladi. Maqolada suvora va urfiy maqomlarning badiiy-funksional xususiyatlari, ularning Buxoro va Farg'ona-Toshkent an'analari bilan mushtarak hamda farqli jihatlari qiyosiy asosda ochiladi. Zamonaviy etnofolklor kuzatuvlari orqali merosning bugungi yashovchan holati ham baholanadi.*

Kalit so'zlar: *Xorazm, Xiva, an'anaviy musiqa, ma'naviy-e'tiqodiy qatlam, maqom, suvora, urfiy maqom, ustoz-shogird, samo', xalfachilik, nomoddiy madaniy meros.*

Аннотация: *В статье рассматриваются духовно-мировоззренческие пласты традиционного музыкального наследия Хорезма в связи с историко-культурной средой, классической поэзией, преемственностью «устоз–шогирд», макомом, суворой и урфийными макомами. Древние верования трактуются не как прямой источник поздних музыкальных жанров, а как один из исторических пластов культурной памяти региона. На сравнительной основе выявляются общие и локальные особенности хорезмской, бухарской и фергано-ташкентской традиций. Современные этнофольклорные материалы используются для оценки жизнеспособности нематериального наследия.*

Ключевые слова: *Хорезм, Хива, традиционная музыка, духовно-мировоззренческий пласт, маком, сувора, урфийный маком, преемственность, сама', нематериальное культурное наследие.*

Abstract: *The article examines spiritual and belief-related layers in the traditional musical heritage of Khorezm through historical-cultural context, classical poetry, master–disciple continuity, maqom, Suvora and customary maqom practice. Ancient beliefs are treated not as direct sources of later musical genres but as historical layers of cultural memory. The study compares Khorezm with Bukhara and Ferghana–Tashkent traditions and distinguishes shared principles from local performance features. Contemporary ethnofolklore evidence is also used to assess the living condition of this intangible heritage.*

Keywords: *Khorezm, Khiva, traditional music, spiritual-belief layer, maqom, Suvora, customary maqom, master–disciple tradition, sama', intangible cultural heritage.*

Xorazm an'anaviy musiqa merosi Markaziy Osiyo musiqa madaniyatining hududiy jihatdan yorqin, tarixiy qatlamlari esa nihoyatda zich tizimlaridan biridir. Uning mazmunini faqat kuy, parda yoki usul doirasida tushuntirish yetarli emas. Vohada shakllangan musiqiy tafakkur shahar madaniyati, mumtoz she'riyat, diniy-ma'rifiy muhit, xalq urf-odatlari, marosimlar, saroy san'ati va ustoz-shogird an'anasining uzoq davom

etgan o‘zaro ta’siri bilan bog‘liq. Shu bois bu merosda uchraydigan ma’naviy va e’tiqodiy mazmunlarni alohida “diniy musiqa” sohasi sifatida emas, balki turli davrlarda shakllanib, musiqiy amaliyotda qayta ma’no kasb etgan madaniy qatlam sifatida o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv ikki muhim uslub xatodan saqlaydi. Bular:

- Qadimgi e’tiqodiy tasavvurlarni keyingi davr maqom yoki suvora yo‘llarining bevosita kelib chiqish manbai deb ko‘rsatishdir.

- Musiqadagi ruhiy va axloqiy mazmunni faqat she’riy matn bilan cheklab qo‘yishdir.

Aslida ma’no matn, ohang, usul, avj, nafas, talaffuz, ijro muhiti va tinglovchi bilan aloqa birligida yuzaga chiqadi. Tarixiy qatlamlar orasidagi munosabat to‘g‘ridan-to‘g‘ri vorisiylikdan ko‘ra murakkabroq: ular ayrim davrlarda tutashadi, ayrim davrlarda esa yangi sharoitda qayta talqin qilinadi.[1]

Xorazm musiqiy merosining shu jihati tarixiy-madaniy fon, maqom va urfiy maqomlar, suvora turkumlari, ijro odobi va hududiy qiyos orqali yuritiladi. Ilmiy yangilik shundaki, ma’naviy-e’tiqodiy qatlam yagona tarixiy ildizdan chiqarilmaydi; aksincha, u madaniy qatlamlashuv, qayta ma’nolanish va tirik ijro orqali davom etuvchi hodisa sifatida talqin qilinadi. Xorazm, Buxoro va Farg‘ona-Toshkent an’analari esa bir xil mezonlar ijro muhiti, she’riy manba, xonandalik usuli, usul, avj, jamoaviylik va vorisiylik asosida qiyoslanadi.

Tarixiy asarlar, etnografik ma’lumotlar, musiqashunoslik tadqiqotlari, nota yozuvlari, ijro materiallari va ekspeditsiya qaydlari bir-birini to‘ldiruvchi manba sifatida ko‘rildi. Tarixiy-qiyosiy va manbashunoslik yondashuvi vohadagi turli davrlar haqidagi ma’lumotlarning ilmiy qiymatini ajratishga, musiqiy-funksional tahlil esa janr va ijro shaklining amaliy vazifasini aniqlashga xizmat qiladi. Bu usul qadimgi marosimiy tasavvurlar, islomiy madaniyat, tasavvufiy qarash, saroy muhiti va xalq urf-odatlarini bir davr hodisasi sifatida aralashtirib yubormaslik imkonini beradi.

Musiqiy tahlilda ma’naviy mazmunni yuzaga chiqaruvchi belgilar alohida ko‘rib chiqildi: she’riy matnning mavzusi; kuyning parda va ohang rivoji; ritmik-usuliy tayanch; avjning dramaturgik vazifasi; nafas va talaffuz; yakka yoki hamnafas ijro; tinglovchi va ijrochi o‘rtasidagi munosabat. Shu mezonlar suvora, urfiy maqom va hududiy ijro maktablarini qiyoslashda ham bir xil qo‘llanadi.

Amudaryoning quyi oqimida shakllangan Xorazm qadimdan shaharsozlik, dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo va ilmiy hayot rivojlangan hudud sifatida ajralib turgan. Xorazm toponimiyasi va mintaqaning tarixiy taraqqiyotiga oid manbalar vohada qadimdan barqaror shahar va madaniy markazlar shakllanganini ko‘rsatadi. Musiqiy madaniyat ham ana shu ijtimoiy makondan tashqarida rivojlanmagan: barqaror shahar muhiti, marosim, adabiyot va kasbiy san’atning uzluksiz yashashi uchun zarur sharoitni yuzaga keltirgan.[2]

Islomdan avvalgi davr e’tiqodlari haqida ma’lumot beruvchi zardushtiy matnlarda ibodatning muayyan vaqt, so‘z, takror va marosimiy tartib bilan bog‘liqligi kuzatiladi.

[1] Шамилли Г.Б. Философия музыки. Теория и практика искусства maqām. – Москва: Издательский дом ЯСК; ООО «Садра», 2020. – С. 15–31; Матёқубов О. Мақомот. – Т.: «Мусиқа», 2004. – Б. 4–10.

[2] Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1985. – Б. 3–4.

“Xordeh Avesta”dagi ibodat matnlari va gahlar tartibi marosimiy so‘zning muayyan vaqt hamda takror bilan bog‘langanini aniq ko‘rsatadi. Biroq bu holatlarni keyingi Xorazm maqomi yoki suvorasining bevosita ildizi deb talqin qilish ilmiy jihatdan asoslanmagan bo‘lur edi. Ularning qiymati boshqa nuqtada: vohaning tarixiy xotirasida so‘z, ovoz, marosim va ruhiy tajriba qadimdan muhim madaniy vosita bo‘lganini ko‘rsatadi.[3]

Islom madaniyatining qaror topishi bilan bu tarixiy muhit yangi mazmun oldi. Markaziy Osiyo allomalari Bag‘dod ilmiy muhitida faoliyat yuritishi, shaharlar o‘rtasidagi ilmiy-adabiy aloqalar va tasavvufiy tafakkurning kengayishi mintaqa ma’naviy hayotining ko‘lamini o‘zgartirdi. UNESCO nashrlarida ham Buxoro, Samarqand va Xiva singari shaharlar Markaziy Osiyoda ilmiy izlanish va badiiy ijod markazlari sifatida ko‘rsatiladi; islomning ta’siri esa mintaqa sivilizatsiyasi taraqqiyotining asosiy omillaridan biri sifatida qayd etiladi.[4]

Xorazm an’anaviy musiqasining keyingi bosqichlarini Xiva shahar muhitidan ajratib bo‘lmaydi. Masjid, madrasa, maqbara, saroy, bozor va mahalla bir-biridan mustaqil makonlar bo‘lmagan; ular kundalik hayot, ta’lim, marosim va san’atni tutashtirgan. Xorazm toponimlari va Xiva tarixiy-madaniy muhiti haqidagi manbalar shaharda diniy, ma’rifiy va badiiy hayotning o‘zaro tutashganini ko‘rsatadi. Bu muhitda musiqa saroy san’ati bilan cheklanmay, to‘y, sayil, davra, marosim va ustoz mashg‘ulotlarida ham turli vazifalarni bajargan.

Xiva xonligi davrida yozma madaniyatning rivojlanganligi musiqiy xotira uchun ham alohida ahamiyat kasb etdi. Bayoz, qo‘lyozma, daftar va tanbur chizg‘ilari og‘zaki an’ananing o‘rnini bosmagan, aksincha, uni mustahkamlovchi eslatma va tartib vositasi bo‘lib xizmat qilgan. Ustoz-shogird jarayonida kuy va ashulaning mazmuni amaliy ijro orqali o‘zlashtirilgan, yozuv esa parda, tartib va ayrim shakl tuzilmasi belgilarni saqlashga yordam bergan.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Muhammad Rahimxon Soniy Feruz davridagi san’atparvarlik muhiti mavjud ijro tajribasini tizimlashtirishga kuchli turtki berdi. “Xorazm urfiy maqomlari” nashrida Feruz davrida xalq orasida avvaldan yashab kelgan urfiy yo‘llardan andoza olinib, kuy va ohang tuzilmalari tartibga solingani, olti yarim maqom tizimi esa maqomdon ustozlar tomonidan tanbur chizg‘ilariga tushirilgani qayd etiladi. Bu dalil Xorazm maqomotini faqat saroyda yaratilgan tizim sifatida emas, balki xalq va ustozlar amaliyotidagi musiqa qatlamining saroy muhitida qayta tartiblangan shakli sifatida tushunishga asos beradi.[5]

---

[3] Авеста. Хордэ Авеста (Младшая Авеста) / подготовка авестийского текста, перевод, предисловие, комментарий М.В. Чистякова. – СПб., 2005. – С. 98–99, 280–281.

[4] Абдуҳалимов Б. Байт ал-ҳикма ва Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти (IX–XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). – Тошкент: «O‘ZBEKISTON», 2010. – Б. 9–10; History of Civilizations of Central Asia. Vol. IV. The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. Part One: The Historical, Social and Economic Setting / eds. M.S. Asimov, C.E. Bosworth. – Paris: UNESCO Publishing, 1998. – P. 7.

[5] Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1985. – Б. 3–4; History of Civilizations of Central Asia. Vol. V. Development in Contrast: From the Sixteenth to the Mid-Nineteenth Century / eds. Ch. Adle, I. Habib; co-ed. K.M. Baipakov. – Paris: UNESCO Publishing, 2003. – P. 480–481; Xorazm urfiy maqomlari / nashr uchun mas’ul S. Begmatov; to‘plovchi va notaga oluvchi R. Boltayev; tarixiy-nazariy asoslarni tayyorlovchi B. Raximov. – Toshkent: «Adast poligraf», 2021. – B. 3–6, 12; Матёқубов О. Мақомот. – Т.: «Мусиқа», 2004. – Б. 4–6.

Maqom san’atida ma’no faqat she’riy matnda emas. Parda harakati, usul, ohangning bosqichma-bosqich rivoji, avj, nafas, talaffuz va tinglash muhiti badiiy mazmunning bir butun tizimini yuzaga keltiradi. G.B. Shamilli maqomni faqat tovush qatori yoki modal tuzilma sifatida emas, balki musiqa, tafakkur va idrokning o‘zaro aloqador jarayoni sifatida ko‘radi. Bunday qarash Xorazm maqomlaridagi ma’naviy qatlamni ham matn ma’nosi bilan cheklamasdan, ijro jarayonining o‘zida kuzatish imkonini beradi.[6]

Otanazar Matyoqubovning maqomot haqidagi qarashlarida ham tirik an’ana, ustozlar xotirasi, she’riy matn, eski istilohlar va ijro tajribasi muhim o‘rin tutadi. Nota matni asarning skeletini saqlashi mumkin, biroq nola, ohangning cho‘zilishi, so‘zga urg‘u, sukut, avjga olib chiqish va ijro odobi kabi jihatlar faqat amaliy talqinda namoyon bo‘ladi. Shu sababli ma’naviy-e’tiqodiy mazmunni aniqlash uchun asarning “nima haqida” ekanini emas, “qanday ijro qilinishi”ni ham tahlil qilish zarur.

Urfiy maqomlar Xorazm musiqiy xotirasining shu tirik tabiatini yaqqol ko‘rsatadi. “Urfiy” atamasi el orasida odat tusiga kirgan, amaliyotda tan olingan musiqiy yo‘l-yo‘riqlarni anglatadi. Nashr materiallarida urfiy maqomlarning tarixiy davomiyligi Matpano Xudayberganov, Hojixon Boltayev, Komiljon Otaniyozov, Matniyoz Yusupov singari ustozlar faoliyati orqali ko‘rsatilgan. Bu yerda vorisiylik faqat ijro dasturlarini yodlash emas, balki ijro odobi, matnni anglash, ovozga munosabat va davra madaniyatini o‘zlashtirish jarayonidir.[7]

XX asrda an’anaviy musiqaning tabiiy muhiti o‘zgargach, maqomni saqlash shakllari ham yangilandi. Urganchdagi ijodiy guruhlar, magnit yozuvlar, 1954-yildagi maqomshunoslar yig‘ilishi, keyinchalik maqom ansambllarining tuzilishi va Matniyoz Yusupovning nota ishlari ijro xotirasini yangi vositalar orqali mustahkamladi. Demak, an’ana “o‘zgarmas nusxa” emas; asosiy badiiy mezonlarni yangi ijtimoiy sharoitda qayta tiklay olish qobiliyati uning yashovchanligining muhim belgisi hisoblanadi.

1-jadval. Xorazm an’anaviy musiqasida ma’naviy-e’tiqodiy qatlamni aniqlash mezonlari

Tahlil qatlami	Asosiy belgi	Musiqiy ifoda	Ilmiy talqin
She’riy-semantik	Ilohiy ishq, pand-nasihat, sabr, komillik, odob	G‘azal va nasihatomuz matnning kuy bilan uyg‘unligi	Mazmun matnning o‘zidagina emas, ijro talqinida ham ochiladi
Ijroviy	Ichki ruhiy zo‘riqish va badiiy ta’sir	Nafas, nola, avj, talaffuz, sukut, hamnafaslik	Ijrochining mahorati mazmunni faol shakllantiradi

[6] Шамилли Г.Б. Философия музыки. Теория и практика искусства maqām. – Москва: Издательский дом ЯСК; ООО «Садра», 2020. – С. 15–31.

[7] Qarang: Xorazm urfiy maqomlari / nashr uchun mas’ul S. Begmatov; to‘plovchi va notaga oluvchi R. Boltayev; tarixiy-nazariy asoslarni tayyorlovchi B. Raximov. – Toshkent: «Adast poligraf», 2021. – B. 4–6, 10–12.

Tahlil qatlami	Asosiy belgi	Musiqiy ifoda	Ilmiy talqin
Funksional	Ijro qilinadigan muhit va vazifa	Saroy, davra, marosim, sahna, ustoz mashg‘uloti	Bir xil musiqiy belgi turli muhitda turli ma’no kasb etishi mumkin
Vorisiylik	Ustoz-shogird orqali uzatish	Repertuar, uslub, odob, talaffuz, parda-usul xotirasi	An’ana yozuv va tirik ijroning o‘zaro to‘ldirishi orqali yashaydi
Tarixiy-madaniy	Turli davr qatlamlarining tutashuvi	Qadimgi marosim, islomiy-ma’rifiy muhit, saroy va xalq amaliyoti	To‘g‘ridan-to‘g‘ri kelib chiqish emas, madaniy qatlamlashuv sifatida baholanadi

Xorazm xonandalik san’atida suvora ma’naviy mazmun va yuksak ijrochilik mahorati birlashadigan murakkab turkumdir. Botir Raximov suvoralarning tarixiy ildizlarini samo‘, zikr va qalandarxona muhiti bilan bog‘laydi hamda ularni Xorazmning “ma’naviy ashulalari” sifatida tavsiflaydi. Bu talqin muhim ilmiy faraz bo‘lsa-da, uni suvora tarixining yagona va to‘liq isboti sifatida qabul qilish to‘g‘ri emas. Bugungi suvora mustaqil professional xonandalik an’anasi bo‘lib, uning barcha namunalarini diniy marosim mahsuli deb ko‘rsatish uchun yetarli dalil mavjud emas.[8]

Suvoraning ma’naviy-e’tiqodiy xususiyati, avvalo, she’riy matn va ijro usulining birligida ko‘rinadi. Ilohiy ishq, hamd, pand-nasihat, insonning ichki dunyosi, sabr va komillik kabi mavzular xonandadan matnni mazmunan idrok etgan holda kuylashni talab qiladi. Ovozning yetakchiligi, keng diapazon, uzoq nafas, bosqichma-bosqich avjga ko‘tarilish, nola va usulga erkin, ammo nazoratli munosabat suvora ijrosining muhim belgilaridandir. Raximov suvora ijrochiligida xonandaning jismoniy nafas olish va vokal diapazon imkoniyatlarini, jamoaviy ijroda esa kelishuv va uyg‘unlikka asoslangan “hamnafaslik”ni alohida ta’kidlaydi.

Suvora turkumining ichki tuzilishi ham maqom tafakkuri bilan yaqin aloqani ko‘rsatadi. Raximov Ona suvora, Xush parda suvora, Kajhang suvora, Chapandozi suvora, Yak parda suvora va ularga ergashgan Savti suvoralarni asosiy tayanch qismlar sifatida ko‘rsatadi. Muallif maqomdagi tani maqom nasr ufar tamoyili bilan suvora turkumidagi boshlang‘ich, yon va yakunlovchi qismlar o‘rtasida shakliy yaqinlik mavjudligini ta’kidlaydi. Biroq bu o‘xshashlik suvorani maqomning kichraytirilgan nusxasiga aylantirmaydi. Suvora o‘zining xonandalik usuli, hamnafaslik, matn bilan ishlash va ijro muhitiga ega.

Suvora ijrosidagi hamnafaslik ma’naviy ta’sirning o‘ziga xos vositasidir. Ikki yoki bir necha xonanda nafas, matn va ohangni bir-biriga moslab, avjda umumiy kuch hosil qiladi. Bunda jamoaviylik ovozlarni ko‘paytirish maqsadiga emas, yagona talqin va ruhiy holat

[8] Рахимов Б. Хоразм сувора туркумлари (услубий қўлланма). – Урганч, 2024. – Б. 3–5, 39–44.

yaratishga xizmat qiladi. Shu jihatdan suvora ijrosi individual mahorat va jamoaviy eshitish madaniyatini birlashtiradi.

2-jadval. Suvora turkumi va maqom tafakkurining ayrim tarkibiy jihatlari

Mezon	Xorazm suvora turkumi	Maqom an'anasi	Ilmiy xulosa
Boshlang'ich tayanch	Ona (Katta) suvora	Tani maqom / saraxbor	Turkumni boshlovchi asosiy intonatsion tayanch mavjud
Rivojlantiruvchi qismlar	Xush parda, Kajhang, Chapandozi, Yak parda	Nasr va turdosh sho'balar	Ichki variantlilik va bosqichma-bosqich rivoj kuzatiladi
Yakunlovchi qatlam	Savti suvora shakllari	Ufar va yakunlovchi qismlar	Turkumning dramaturgik yakunlanish tamoyilida yaqinlik mavjud
Ijro markazi	Xonanda ovozi, nafas, hamnafaslik	Xonanda va sozanda ansambli, maqomning belgilangan yo'llari	Suvoraning mustaqil xonandalik tabiati saqlanadi
Matn bilan aloqa	Nasihatomuz, irfoniy va mumtoz she'riy matnlar	Mumtoz g'azal va ruboiylar	Ma'naviy mazmun musiqiy talqin orqali faollashadi

Hududiy qiyos Xorazm an'anasining o'ziga xosligini umumiy "o'zbek mumtoz musiqasi" doirasida aniqroq ko'rsatadi. Uch hududda ham mumtoz she'riyat, ustoz-shogird vorisiyligi, ovozga yuqori talab va badiiy mazmunni tinglovchiga yetkazish muhim. Biroq ular turli tarixiy va ijtimoiy muhitlarda shakllanganligi sababli ijro usuli va repertuar tashkilida sezilarli farqlar mavjud.

Buxoro an'anasida Shashmaqomning tartibli turkum tuzilishi, saroy va keyinchalik professional ansambl muhiti, shuningdek tasavvufiy she'riyatning kuchli mavqei alohida ko'rinadi. Xorazmda esa maqom bilan bir qatorda suvora, urfiy maqomlar, dutor yo'llari va mahalliy xonandalik uslublari bir-birini to'ldiradi. Farg'ona-Toshkent maktabida katta ashula, hofizlik, erkin talqin, avj va badihago'ylik muhim o'rin egallaydi. Soibjon Begmatov Jo'raxon Sultonov talqinida erkin ijro, badihago'ylik va muayyan usul-vaznga tayangan ijroni asosiy xususiyatlar qatorida ko'rsatadi.[9]

[9] Qarang: Begmatov S. Mumtoz musiqa ijro uslublari: Farg'ona-Toshkent ijrochilik maktabi namoyandalari amaliyotida. – Toshkent: Miron-Art-Design, 2023. – B. 103.

Xorazm suvorasida ham avj va keng nafas muhim, ammo u usul, matn va hamnafaslik bilan mustahkam bog‘langan. Farg‘ona-Toshkentdagi katta ashula bilan qiyosda ikki an’anada ham kuchli ovoz va keng diapazon qadrlanadi, lekin Xorazmda suvora turkumi ichki shakliy tartib va mahalliy ohangdorligi bilan farqlanadi. Raximovning suvora, katta ashula va xonaqohiy aytimlar o‘rtasidagi mushtaraklik haqidagi fikri shu qiyos uchun qiziqarli nuqta beradi, biroq mushtaraklikni bevosita genetik tenglik deb qabul qilish mumkin emas.[10]

XIX asr Farg‘ona vodiysi etnografiyasida ayollar majlislarida qo‘shiq va raqs, kelinni uzatish paytidagi yig‘i, doira va to‘y qo‘shig‘i qayd etilgan. Bu ma’lumot Xorazm xalfachiligining kelib chiqishini tushuntirmaydi, ammo Markaziy Osiyoda ayollar marosim muhiti so‘z, kuy, yig‘i va raqs bilan uzviy bog‘langanini qiyosiy ravishda ko‘rsatadi. Xorazm xalfachiligini aynan shu mintaqaviy fon ichida, lekin o‘z mahalliy dasturi va ijro usulini saqlagan holda baholash maqsadga muvofiq.[11]

3-jadval. Xorazm, Buxoro va Farg‘ona-Toshkent mumtoz musiqa an’analarining qiyosiy ko‘rinishi

Mezon	Xorazm	Buxoro	Farg‘ona-Toshkent
Yetakchi shakllar	Maqom, urfiy maqom, suvora, dutor yo‘llari	Shashmaqom, saraxbor–nasr–ufar tizimi	Maqom yo‘llari, katta ashula, hofizlik repertuari
Ijro muhiti	Saroy, ustoz davrasi, to‘y-marosim, ansambl va sahna	Saroy, professional maqom ansambli, majlis	Hofizlik davrasi, sayil, sahna, katta ashula muhiti
Xonandalik belgisi	Hamnafaslik, keng nafas, mahalliy ohang, usulga sezgirlik	Tartibli maqom talqini, she’riy matn va ansambl uyg‘unligi	Erkin avj, badihago‘ylik, kuchli ovoz va yakka talqin
Ma’naviy mazmun	Suvora va maqomda irfoniy, axloqiy, nasihatomuz qatlam	Mumtoz-tasavvufiy she’riyat va maqom talqini	Mumtoz she’riyat, hofizlik odobi va badiiy-ruhiy ta’sir
Vorisiylik	Ustoz-shogird, tanbur chizg‘isi, nota va audio yozuv	Ustoz-shogird, nota, ansambl maktabi	Ustoz-shogird, individual talqin va ijro maktablari

[10] Qarang: Рахимов Б. Хоразм сувора туркумлари (услубий қўлланма). – Урганч, 2024. – Б. 43–44; Begmatov S. Mumtoz musiqa ijro uslublari: Farg‘ona-Toshkent ijrochilik maktabi namoyandalari amaliyotida. – Toshkent: Miron-Art-Design, 2023. – B. 103.

[11] Nalivkin V., Nalivkina M. Muslim Women of the Fergana Valley: A 19th-Century Ethnography from Central Asia. – Bloomington: Indiana University Press, 2016. – P. 168–169.

Nomoddiy madaniy merosning asosiy belgisi uning faqat tarixiy manba sifatida saqlanishi emas, balki amaliyotda yashashi, ijro etilishi va yangi avlod tomonidan o‘zlashtirilishidir. Xorazmda 2024-yilda o‘tkazilgan etnofolklor ekspeditsiyasi marosim qo‘shiqlari, “kuyov ko‘rdi”, bolani beshikka solish, lachak o‘rash, xalfachilik, diyralishma, qo‘shnay va qayroq kabi ko‘plab meros unsurlarini qayd etdi. Bu kuzatuvlar marosim, musiqa va kundalik hayot o‘rtasidagi bog‘liqlik bugun ham turli ko‘rinishlarda saqlanayotganini ko‘rsatadi.[12]

Urfiy maqomlarning zamonaviy nashrga tayyorlanishi ham merosni muhofaza qilishning yangi shaklidir. 2021-yilda Urganch shahrida o‘tkazilgan “Xorazm maqomlarining zamonaviy yozuvlarini shakllantirish” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy seminarida urfiy maqomlarning amaliyotda saqlangan namunalari tahlil qilinib, ularni tartibga keltirish, notaga olish va ijro yozuvlarini tayyorlash masalalari muhokama qilingan. Bunday hujjatlashtirish yo‘qolib borayotgan variantlarni saqlash uchun muhim, biroq nota va yozuv tirik ijroning o‘rnini to‘liq bosa olmaydi.[13]

Merosning yashovchanligi uch omilning birligiga bog‘liq: ishonchli hujjatlashtirish, ustoz-shogird asosidagi amaliy o‘rgatish va ijro uchun tabiiy yoki mazmunan mos muhit yaratish. Agar asar faqat nota ko‘rinishida saqlansa, talaffuz, nola, nafas, hamnafaslik, davra odobi va tinglovchi bilan aloqa kabi nomoddiy belgilar susayishi mumkin. Shu sababli Xorazm musiqa merosini saqlash vazifasi repertuarni arxivlash bilan emas, uning ijro mexanizmini ham avlodga yetkazish bilan to‘liq amalga oshadi.

Tahlil Xorazm an’anaviy musiqa merosidagi ma’naviy-e’tiqodiy qatlamni bitta tarixiy manbaga bog‘lash mumkin emasligini ko‘rsatdi. Qadimgi marosimiy tajriba, islomiy-ma’rifiy muhit, tasavvufiy tafakkur, mumtoz she’riyat, saroy san’ati va xalq urf-odatlari turli davrlarga mansub bo‘lib, keyingi musiqa amaliyotida ularning ayrim mazmunlari qayta talqin qilingan. Bu jarayonni “bevosita davomiylik”dan ko‘ra “madaniy qatlamlashuv va qayta ma’nolanish” tushunchalari aniqroq ifodalaydi.

Urfiy maqomlarda ma’naviy qatlam, avvalo, vorisiylik va ijro odobi orqali namoyon bo‘lsa, suvorada she’riy matn, ovoz, nafas, avj, usul va hamnafaslikning birligi mazmunning asosiy tashuvchisiga aylanadi. Demak, bir xil “ma’naviy” mazmun turli janrlarda turlicha musiqiy mexanizm orqali ifodalanadi.

Hududiy qiyos ham bu xulosani tasdiqlaydi. Buxoro, Xorazm va Farg‘ona-Toshkent an’analarida mumtoz she’riyat, ustoz-shogird tamoyili va yuqori ijrochilik talabi mushtarak, ammo ularning ijro muhiti, xonandalik usuli va shakliy tamoyillari farqlanadi. Xorazmning o‘ziga xosligi suvora va urfiy maqomlarning mahalliy tizimi, usulga sezgir xonandalik, hamnafaslik va yozma-og‘zaki xotiraning birga faoliyat ko‘rsatishida namoyon bo‘ladi.

Bugungi etnofolklor holati musiqiy merosning muzeylashmaganini ko‘rsatadi. Marosim qo‘shiqlari, xalfachilik, diyralishma va maqom ijrosi turli darajada amaliyotda mavjud. Shu bilan birga, tabiiy ijro muhiti qisqarayotgan sharoitda ilmiy hujjatlashtirish va

[12] Nomoddiy madaniy meros namunalarini ilmiy o‘rganish yuzasidan Xorazm viloyatida tashkil etilgan etnofolklor ekspeditsiya to‘g‘risida ma’lumot. – 2024. – B. 1-2.

[13] Qarang: Xorazm urfiy maqomlari / nashr uchun mas’ul S. Begmatov; to‘plovchi va notaga oluvchi R. Boltayev; tarixiy-nazariy asoslarni tayyorlovchi B. Raximov. – Toshkent: «Adast poligraf», 2021. – B. 23-24.

ustoz-shogird asosidagi uzatishning uyg‘unligi asosiy muhofaza tamoyiliga aylanishi lozim.

Xorazm an’anaviy musiqa merosidagi ma’naviy-e’tiqodiy qatlam tarixiy jihatdan bir xil va uzluksiz hodisa emas. U vohaning uzoq madaniy xotirasi, islomiy-ma’rifiy muhit, mumtoz she’riyat, tasavvufiy tafakkur, Xiva shahar va saroy madaniyati, xalq urf-odatlari hamda ustoz-shogird an’anasining turli bosqichlarda o‘zaro tutashuvi natijasida shakllangan. Shuning uchun uni faqat diniy musiqa doirasida talqin qilish ham, qadimgi e’tiqodlardan to‘g‘ridan-to‘g‘ri chiqarish ham masalaning murakkabligini soddalashtiradi.

Musiqiy tahlil ma’naviy mazmunning janrga qarab turli vositalar orqali ifodalanishini ko‘rsatadi. Urfiy maqomlarda tarixiy xotira, ijro odobi va vorisiylik muhim bo‘lsa, suvorada she’riy so‘z, keng nafas, avj, nola, usul va hamnafaslik mazmunning faol tashuvchilaridir. Suvora va maqom o‘rtasidagi shakliy yaqinlik mavjud, biroq suvora mustaqil xonandalik tizimi sifatida o‘zining ijro muhiti va uslubiy belgilarini saqlaydi.

Buxoro va Farg‘ona-Toshkent bilan qiyos Xorazm an’anasining mintaqaviy mushtaraklik bilan birga kuchli mahalliy xususiyatlarga egaligini ko‘rsatdi. Mushtarak mumtoz she’riyat va ustoz-shogird tamoyillari turli hududlarda turlicha ovoz talqini, avj, usul, jamoaviylik va ijro muhiti orqali namoyon bo‘ladi. Shu bois hududiy an’analarni bir-birining varianti sifatida emas, mushtarak mumtoz tafakkurning mahalliy tizimlari sifatida o‘rganish ilmiy jihatdan samaraliroq.

Xorazm musiqa merosini muhofaza qilishda nota, audio-video yozuv, arxiv va ilmiy nashrlar zarur, lekin yetarli emas. Merosning ichki mazmuni ustoz-shogird muloqoti, tirik ijro, she’riy matnni anglash va uslubiy mezonlarning amaliy uzatilishi bilangina to‘liq saqlanadi. Ana shu yondashuv Xorazmning nomoddiy musiqiy merosini tarixiy xotira sifatida emas, bugungi madaniy hayotning faol qismi sifatida davom ettirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуҳалимов Б. Байт ал-ҳикма ва Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти (IX–XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). – Тошкент: «O‘ZBEKISTON», 2010.

2. Авеста. Хордэ Авеста (Младшая Авеста) / подготовка авестийского текста, перевод, предисловие, комментарий М.В. Чистякова. – СПб., 2005. – 384 с.

3. Begmatov S. Mumtoz musiqa ijro uslublari: Farg‘ona-Toshkent ijrochilik maktabi namoyandalari amaliyotida. – Toshkent: Miron-Art-Design, 2023. – 208 b.

4. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1985.

5. History of Civilizations of Central Asia. Vol. IV. The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. Part One: The Historical, Social and Economic Setting / eds. M.S. Asimov, C.E. Bosworth. – Paris: UNESCO Publishing, 1998.

6. History of Civilizations of Central Asia. Vol. V. Development in Contrast: From the Sixteenth to the Mid-Nineteenth Century / eds. Ch. Adle, I. Habib; co-ed. K.M. Baipakov. – Paris: UNESCO Publishing, 2003.

7. Матёқубов Отаназар. Мақомот. – Т.: «Мусиқа», 2004. – 400 б.

8. Nalivkin V., Nalivkina M. Muslim Women of the Fergana Valley: A 19th-Century Ethnography from Central Asia. – Bloomington: Indiana University Press, 2016.
9. Nomoddiy madaniy meros namunalarini ilmiy o‘rganish yuzasidan Xorazm viloyatida tashkil etilgan etnofolklor ekspeditsiya to‘g‘risida ma’lumot. – 2024.
10. Рахимов Б. Хоразм сувора туркумлари (услубий қўлланма). – Урганч, 2024.
11. Шамилли Г.Б. Философия музыки. Теория и практика искусства maqām. – Москва: Издательский дом ЯСК; ООО «Садра», 2020. – 552 с.
12. Xorazm urfiy maqomlari. – Toshkent: «Adast poligraf», 2021. – 300 b.